

The inventing of Slavs or inventive Slavs? O ideovém světě a způsobu bydlení starých Slovanů

Andrej Pleterski

Autor nastiňuje ideologický systém starých Slovanů, který byl základem územních jednotek (žup), skýtajících lidem jejich identitu. Dále popisuje rozvinutý systém přípravy pokrmů, jenž se objevil v 7.–8. stol. na Balkáně jako nový fenomén, odlišující se od systému starousedlíků. Stále ještě neexistuje lepší vysvětlení než závěr, že lidé, kteří tyto odlišné postupy užívali, sami sebe nazývali Slované.

raný středověk – Slované – identita – kuchyňská kultura – keramika

The inventing of Slavs or inventive Slavs? About the ideological and dwelling system of the Old Slavs. The author presents the ideological system of the Old Slavs, which was used as the basis for comprehensive territorial units (župe), which gave the people their identity. The complex cooking system is also described. This appeared in the Balkans in the 7th and 8th centuries as a new system that was quite different from the previous system. There is still no better explanation for its appearance than that it was established by the people who named themselves Slavs.

Early Middle Ages – Slavs – identity – cooking-culture – pottery

Florinu Curtovi musíme gratulovat, že se rozhodl zpřímá zaútočit na četná paradigmatá archeologie dávných Slovanů. Vzhledem k tomu, že dokonce ani ve 21. století většina lidí přes veškerou informační podporu není schopna rozlišovat mezi Slovinci a Slováky, bylo by krajně naivní očekávat, že je to, o čem píšou první autoři, kteří se zmiňují o Slovanech, vždy naprostá pravda. Vrhout stín pochybností na jejich vyprávění proto opravdu není těžké.

Stejně tak už dlouho není tajemstvím, že žádný předmět nemůžeme interpretovat jako etnický znak, zvláště ne v rámci současného chápání etnicity (Mirnik Prezelj 2000; 2002). Je příznačné, že zrovna v Německu, kde se tak dlouho rekonstruovaly dějiny jednotlivých germánských kmenů na základě obloukových spon, se podařilo Hansu Losertovi maximálně důslednou metodou klasifikace, která dostala zvukové jméno „formenkundlich-antiquarische Analyse“, vědomě dovést interpretaci zmíněných spon na samou hranici absurdity. Dokázal totiž, že v konkrétním případě Bajuvarů tímto způsobem nelze dělat závěry o jejich etnogenezi a že podobné etnické znaky takových spon jsou čistě zeměpisné konotace spojené s osobou prvního archeologa, který je pojmenoval (Losert 2003, 184–190, 483–496).

Poté, co Florin Curta poměrně nápaditě formuluje různé „interpretativní mýty“, jako jsou Slované v 6. století, spony typu Werner–Rybakov, keramika pražského typu, nečiní mu zvláštní obtíže tyto mýty zbourat (Curta 2008). Zbourat domeček z karet je lehké, ale místo něj je vhodné něco nabídnout. Co nabízí F. Curta? Tady je jeho odpověď méně jasná. Nesmíme přitom zapomenout, že každý interpretativní model je jen tak dobrý, jaký nabízí interpretativní potenciál. Když něco nedokáže vysvětlit, je potřeba jej alespoň pozměnit, pokud ne rovnou nahradit jiným.

Curta vykládá Slované z nejstarších písemných zpráv jako označení pro jednu společenskou vrstvu ve stratifikované společnosti. Pokud vycházíme z jeho interpretativního modelu, můžeme se logicky ptát, které společenské vrstvy byly ty, jež tehdejší autoři popisují jako Langobardy, Góty, Avary, Anty... Jelikož se v popisech objevují společně se Slované, měli by podle logiky navrhovaného modelu představovat nějaké jiné společenské vrstvy. To by znamenalo, protože těchto jmen je mnoho, že tehdejší společnost by byla sociálně ještě mnohem rozrůzněnější, než je dnešní. A jaké že konkrétně bylo ono rozrůznění? Toto vysvětlení F. Curta nepodává, a to ani na úrovni zcela jednoduchého modelu, což problematizuje použitelnost interpretace. Pochopitelně to však neznamená, že snad v určeném prostoru a čase slovo Slovan neznamenal také určitou ekonomicko-sociální skupinu.

Upozornění, že archeologové nesmějí podléhat diktátu písemných pramenů, není nové (*Mirmik Prezelj 1998*, 368–369). Zatímco toto Curtovo východisko (*Curta 2008*, 648–649) musíme přivítat, kroky následující stěží. Alespoň na mne působí dojmem, že při nich je „diktát historie“ v mnohém nahrazen modely sociální antropologie. Cestu ke skutečné emancipaci archeologie v nich nespátřuji. Stejně jako archeologie nesmí sloužit k potvrzování interpretace písemných pramenů, tak také nesmí sloužit k potvrzování moderních antropologických modelů (srov. *Dzino 2008*). Pokud při interpretaci předmětů/objektů etnické vysvětlení jednoduše nahradíme společenským, zůstáváme u jiného „jednoznačného“ interpretativního paradigmatu. Neboť stejně jako nějaký předmět sám o sobě nemůže být etnickým znakem, stejně nemůže být ani znakem společenského postavení. Vše, co Curta vyčítá etnické interpretaci, platí také pro „pouhou“ sociální interpretaci. Tím netvrdím, že archeologické nálezy nesmíme interpretovat sociálně. Je to nepochybně hledisko, které je třeba brát v úvahu, avšak pouze jako jedno z mnoha.

V Curtově vysvětlení se objevují některé alespoň zdánlivé rozpory, zejména když nastiňuje své argumenty. Poté, co se snaží dokázat, že u dolního Dunaje vlastně Slované jako etnikum nebyli (*Curta 2008*, 658–659), u Hildigisova příběhu odmítá, že by jeho slovanští hostitelé žili na Moravě nebo na Slovensku, a navrhuje, že šlo o Slované u dolního Dunaje (*Curta 2008*, 662–663). Nebo jak má být v souladu tvrzení, že toponyma a hydronyma v Čechách, známá z raně středověkých zpráv, jsou před slovanského původu, s názorem, že slovanské obyvatelstvo je autochtonní (*Curta 2008*, 681–682)? To je možné vysvětlit tím, že obyvatelstvo zůstalo, ale změnilo jazyk. To je sice přijatelné vysvětlení, jde však o asimilační proces, k němuž nemůže dojít bez skupiny nositelů nového jazyka kritické velikosti (o asimilačních procesech ve středověku např. *Kurnatowski 1979*).

Slované jsou v současnosti existující a nepopíratelnou entitou. A protože nic nemůže vzniknout z ničeho, tak se také Slované odněkud vzali. Protože voláme po konstruktivních řešeních, je snad korektní, abych prezentoval svůj návrh, jakým směrem se ubírat při hledání řešení. Nejprve je třeba poněkud pozměnit ideová východiska. Např. stejně jako nějaký předmět sám o sobě není průkazným projevem skupinové identity, nemůže ani vyvracet její existenci. Je však nezbytné povznést se nad spory o výklad předmětů. V našem případě je třeba zaměřit se na ideologický systém a způsob života, resp. bydlení, a teprve potom se pustit do hledání toho, co je typické, do hledání rozdílů, pojmů a procesů. Co se tím konkrétně myslí?

Prozatím se pokusím jen o krátký a neúplný nárys. Lidé kdysi žili v prostorově a organizačně poměrně malých jednotkách. Řekové jim říkali *polis*, Germáni *gau*, Keltové *oppidum*, Římané *civitas*, Slované *župa*. Jde o základní právní, správní a politické jednotky. V rámci takové jednotky lidé realizovali své existenční potřeby, které bychom mohli podmíněně označit moderními pojmy právo, náboženství, národ, stát, a byli tedy spojeni v nerozlučném celku (*Pleterski 1998*). Určoval ho ideový systém (*stará víra*), který nelze jednoduše ztotožňovat s náboženstvím. Jde o způsob života, světový názor, etiku a ještě leccos dalšího. V západním Slovinsku se pro něj dochoval lokální název *tročan* (nepochybně odvozený od číslovky „tři“). Ten hovoří o rovnováze tří přírodních elementů: ohně (slunce), vody a země. *Tročan* existoval současně v různých jevových oblastech: např. na poli, v domě, v krajině (*Medvešek 2006*, 55–58). S uvedenými přírodními živly se setkáváme v různých světových náboženstvích. Podle těchto starých věrouk v okamžiku, kdy je narušena přirozená rovnováha, nastupují sucha, povodně nebo jiná neštěstí a na jejich konci smrt. Úkolem lidí je starat se o rovnováhu a upevňovat ji, což mohou činit různými symbolickými způsoby (*Belaj 1998*, 26–27, 103), např. také organizací prostoru (*Pleterski 2008*). Ta zanechává (např. v obydlích) archeologické stopy, a tak můžeme nacházet svědectví o starém myšlenkovém systému.

Boj s chaosem se odehrává na určitých místech (odtud svatyně), v určitém čase (odtud kalendář), určitým způsobem (odtud rituály). Mimořádně významnou součástí rituálu je přitom jazyk, protože podle dávného přesvědčení musíme síly, na které chceme působit, oslovovat správným způsobem, abychom dosáhli svého cíle (viz *Katičič 2008*, 313–326). V tomto kontextu bylo použití správného jazyka podmínkou existence. A pro Slované byl existenčním jazykem jazyk slovanský. V této souvislosti je možné mluvit o Slovánech jako o lidech, kteří užívají slovanský rituální jazyk. Protože jim existenci zajišťovaly malé územní jednotky (*župy*) a rituály nikdy nevykonávali společně jako celek,

není ani možné mluvit o jednotné slovanské identitě: šlo spíše o různé identity se slovanským rituálním jazykem.

Jelikož existuje jazyková kontinuita od doby starých Slovanů do dneška, je možný prostřednictvím jazyka také vhléd do způsobu jejich života, resp. kultury bydlení. Analýza kuchyňské kultury (Pleterski 2008a), která vychází z archeologických, etnologických, písemných a jazykových pramenů, ukazuje na mimořádně koherentní systém. Společné součásti kuchyňské kultury slovanských území se týkají především zpracování moučných obilovin (tab. 1).

Surovina	Postup							Výrobek
nezralé obilné zrno	pražení ¹							pražmo
obilné zrno	vaření	(pečení)						kaše
obilné zrno	vaření	pražení	drcení					tlakno
tlakno				fermentace	(vaření)			kiselica
tlakno				vaření				močnik, kaše z drobenky
obilné zrno	pražení	drcení	(těsto)					
obilné zrno	pražení	drcení	těsto	(pečení)				mlinci, chléb
obilné zrno	pražení	drcení	těsto	kynutí ²	(pečení)			chléb
mlinci–kruh, chléb							spaření	polevka
mlinci–kruh, chléb							spaření	kvásek
obilné zrno	klíčení	pražení	drcení					slad
slad				vaření ³	fermentace			pivo

Tab. 1. Základní postupy v pozdně středověké kuchyňské kultuře slovanských území.

() postup může být libovolný; ¹ pražením se zde míní nejprve sušení, které ale bylo možné libovolně stupňovat; ² je třeba přidat kvásek, obvykle ze starého těsta; ³ pokud v této fázi přípravy přidáme chmel, získáme, jak známo, pivo.

Tlakno (hypotetické, rekonstruované slovo) – vařený oves, usušený v peci nebo na ní, poté rozdrcený nebo rozemletý (východoslovanské *tolokno*); *kiselica* – směs vody a ovesné mouky, která se nechá zkvásit, za přítomnosti kvásku nebo bez něj; *močnik* – ve vodě nebo v mléce rozvařená měkká těsto nebo mouka; *mlinci* – pečivo z tence vyváleného, obvykle nekynutého těsta; *polevka* – původně (pravděpodobně tvrdý) chleba zalitý horkou vodou nebo mlékem.

Tabulka ukazuje velmi rozvinuté a různorodé kuchařské postupy, v nichž se odrážejí obecné dějiny kuchyňského zpracování obilovin. Je evidentní, že se systém rozvíjel krok za krokem se zaváděním nových postupů, z nichž pravděpodobně nejmladší bylo pečení kynutého chleba v podobě kulatých bočnicků. Staří Slované tedy znali všechny základní postupy: klíčení obilí, pražení zrna a jeho drcení, výrobu těsta, fermentaci, vaření a pečení. A stejně tak tyto postupy hospodyně uměly tvořivě kombinovat.

Kuchyňské práce se odehrávaly v jednoprostorovém domě s neupraveným odvodem kouře. Na skutečnost, že tento dům měl striktně danou ideovou osnovu, už před časem ukázali *Ivana Pleinerová* (1975, 47–51) a později také *Nikita Tolstoj* (1998), nedávno nezávisle na makedonském materiálu znovu *Ljupčo Risteski* (2005, 118–173).

Topeniště je jádrem kuchyně (tab. 2). Všechno se točí kolem něj. Na něm jsou nádoby a realizují se zde ty kuchyňské postupy, k nimž je zapotřebí žár: pražení, vaření, pečení. Vedle topeniště je kuchyňská náčiní, které hospodyně používá každou chvíli. U topeniště se hřejí lidé. To je první kruh prostoru.

Druhý kruh je na dosah, stranou od topeniště. Na podlaze nebo na lavici jsou nádoba na vodu a nádoba na pomyje. Na stěně jsou uklizeny kuchyňské hrnce, lžice, u stěny je větší kuchyňská náčiní. Nad topeništěm visí ty potraviny, které by se měly sušit nebo udit (obvykle maso).

uzení, sušení				
POLICE – hrnce na vaření,		STĚNA	– lžičník	PŘENOSNÉ okřín (necičky), díže, síto, máselnice
	drobné náčiní	sušení zrna, vaření, pečení	hrnec na teplou vodu	
	nízké stoly	TOPENIŠTĚ		
	nádoby určené k fermentaci			
nádoby na vodu, pomyje			PODLAHA	

Tab. 2. Rozložení kuchyňských pomůcek v prostoru.

Zvláštní skupinu tvoří pomůcky pro přípravu kynutého chleba, které hospodyně nepotřebuje každý den, když s nimi ale pracuje, musejí být v teple. V poměrně nedávné době bývaly uschovány v sousedním prostoru, dříve však v tom, kde bylo topeniště. Podobné to muselo být i s žernovy. Pokud ale v domě byly příliš stísněné podmínky, žernovy mohly být umístěny ve zvláštní stavbě.

Další kuchyňské postupy sestávají z řady dílčích úkonů, takže je můžeme chápat jako určité postupové moduly. V rámci každého modulu existují pevná spojení mezi postupem a pomůckami.

Pražení

[(Otevřené ohniště + podstavce) nebo (pec bez klenby)] + pražnice + nádoba na zrní + nádobí k míchání.

Drcení (mletí)

(Sušené zrní + nádoba) + prostor na mouku + nádoba na mouku.

Vaření

Pec bez klenby + **úzké a vysoké hrnce** + husté polévky vařené v jednom hrnci (+ možná jídla vytvářená pomocí postupů na sebe navazujících, se stejnými pomůckami).

Otevřený oheň + (široké a úzké hrnce + podložky pod hrnce) + (pokrmů vyžadující vaření ve více nádobách najednou).

Fermentace

Ohniště + nádoba (vhodná) k fermentaci + (nádoba určená k míšení a kynutí těsta).

Pecení

Chléb (nekynutý) + (pekáč + poklice) + (otevřený oheň či pec bez klenby).

Chléb, kulatý bochník (kynutý) + [(pec bez klenby) nebo příklopná hliněná nádoba, tzv. *pekva* + otevřené ohniště nebo pec bez klenby)].

Dušené pokrmy + (mísa + poklice) + (otevřený oheň nebo pec bez klenby).

Úzké a vysoké hrnce, které jsou svým tvarem uzpůsobeny k optimálnímu teplotnímu využití při vaření v peci, odpovídají tomu, co archeologové nazývají keramika pražského typu. Jsou nevyhnutelnou součástí kuchyňské kultury starých Slovanů. Netvrdím, že je to ryze slovanská kuchyňská kultura, tedy kultura typická pouze pro Slované. Je to však kultura, v níž staří Slované žili. Dokazují to zvyky u všech Slovanů dodnes přežívající. Spojení kuchyňské kultury a tvaru nádob se názorně projevuje na Balkáně, kde Slované pod vlivem kuchyňské kultury starousedlíků začali mnohem častěji používat otevřená ohniště, a někde se dokonce úplně vzdali pecí. Hrnce proto začaly být nižší a širší kvůli optimálnímu teplotnímu využití na otevřeném ohništi. V kuchyni Slovanů se pak objevily mísy a poklice, což v ní dříve nebylo.

V tomto širokém funkčním pojetí tzv. keramika pražského typu nepochybně existuje. Ptá-li se Curta, odkud její stejnorodost (Curta 2008, 656), uznává tím, že jako fenomén existuje. Je pravda, že ji nelze vysvětlit pomocí měr a čísel (už proto, že něco takového nebylo součástí smýšlení tehdejších hrnčířek: k nim Holubowicz 1950, 233; 1965, 131–148). Evidentně však typ existoval jako myšlenkový model a byl součástí ideového systému. Proto je i v dnešních dnech rozpoznatelný, máme však potíže, jakmile se ho pokoušíme popsat a formalizovat.

Vše uvedené jsou části komplexního systému, který je spojen se Slovy a který je proměnlivý, tedy neobjevuje se ve stejné podobě vždy a všude, je však přece přítomen a v některých svých částech (jazyk, prvky lidové kultury) přežil do dnešních dnů. Z hlediska metodologického je významné, že se tento systém na Balkáně objevuje v 7. a 8. stol., že se jasně liší od systému tehdejších místních obyvatel a že pro něj neexistuje lepší vysvětlení než to, které tvrdí, že ho užívali lidé, kteří sami sobě říkali Slované. Jejich jazyk se v tomto prostoru zachoval dodnes, stejně jako jazyk někdejších starousedlíků (románský, albánský, řecký).

Bez ohledu na to, co pod označením Slované chápeme, jsou tu stále, byť nesčetněkrát proměnění, a Florinu Curtovi můžeme být vděční, že nás povzbudil k novým úvahám o nich. Pokud toto bylo jeho cílem, pak ho dosáhl.

Přeložila Jana Špirudová

Literatura

- Belaj, V.* 1998: Hod kroz godinu. Mítska pozadina hrvatskih narodnih običaja i vjerovanja. Zagreb.
- Curta, F.* 2001: The Making of the Slavs. Cambridge University Press.
- 2008: Utváření Slovanů (se zvláštním zřetelem k Čechům a Moravě). *Archeologické rozhledy* 60, 643–694.
- Džino, D.* 2008: 'Becoming Slav', 'becoming Croat': new approaches in the research of identities in post-roman Illyricum. *Hortus artium medievalium* 14, Zagreb, 195–206.
- Hohubowicz, W.* 1950: Garncarstwo wiejskie zachodnich terenów Białorusi. *Prace prehistoryczne* 3–4. Toruń.
- 1965: Garncarstwo wczesnośredniowieczne Słowian. *Acta Universitatis Wratislaviensis* No 31. Wrocław.
- Katičić, R.* 2008: Božanski boj, tragovima svetih pjesama naše prekršćanske starine. Zagreb.
- Kurnatowski, S.* 1979: Demographische Aspekte hinsichtlich slawischer Migrationen im 1. Jahrtausend. In: *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave*. Tome 1, Bratislava, 453–475.
- Losert, H.* 2003: Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Altenerding in Oberbayern und die „Ethnogenese“ der Bajuwaren. In: H. Losert – A. Pleterski: *Altenerding in Oberbayern. Struktur des frühmittelalterlichen Gräberfeldes und Ethnogenese der Bajuwaren*, Berlin – Bamberg – Ljubljana, 5–499.
- Medvedšček, P.* 2006: Let v lunino senco. Nova Gorica.
- Mirmik Prezelj, I.* 1998: Slovenska zgodnjesrednjeveška arheologija med preteklostjo in sedanjostjo – pogled z „Zahoda“. *Arheološki vestnik* 49, 361–381.
- 2000: Re-thinking ethnicity in archaeology – Ponovno razmišljanje o etničnosti v arheologiji. In: *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze I – Slovenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese I*. Situla 39, Ljubljana, 581–605.
- 2002: Sodobna sociologija o problemih etničnosti, narodov (nacionalizmov) in današnja arheologija. *Arheološki vestnik* 53, 385–401.
- Pleinerová, I.* 1975: Březno. Vesnice prvních Slovanů v severozápadních Čechách. Památníky naší minulosti 8. Praha.
- Pleterski, A.* 1998: Die altslawische župa – der Staat vor dem Frühstaat. In: H. Kóčka-Krenz – A. Łosiński edd., *Kraje słowiańskie w wiekach średnich: profanum i sacrum*, Poznań, 79–81.
- 2008: Starodavna načela urejanja prostora. In: A. Pleterski – M. Belak edd., *Sporočila prostora, ARHE, Arheologija – arhitektura*, Ljubljana, 27–32.
- 2008a: Kuhinjska kultura v zgodnjem srednjem veku – Küchenkultur im frühen Mittelalter. Ljubljana.
- Risteski, Lj.*: *Рустески, Љ. С.* 2005: Категориите простор и време во народната култура на Македонците. Скопје.
- Tolstoj, N.*: *Толстой, Н. И.* 1998: „Без четырех углов изба не строится“ (заметки по славянскому язычеству). *Studia mythologica Slavica* 1, 9–21.

The Inventing of Slavs or Inventive Slavs? About the Ideological and Dwelling System of the Old Slavs

The author presents the ideological system of the Old Slavs, which was used as the basis for comprehensive territorial units (*župe*), which gave the people their identity. The system was based on the belief in the three fundamental forces of nature (heaven-sun-fire, earth, water), which humans help to maintain in balance by carrying out a series of ritual deeds, including different ideograms. Many of them have been materialised and therefore archaeologically verifiable.

Linguistic continuity coupled with archaeology, history and ethnology could be used to obtain a picture of the dwelling culture of the Old Slavs. This does not mean, of course, that this picture is typical only for them. However, it was the system that they utilized. The image of deliberate cooking is presented. The Old Slavs knew all the basic phases of cereal treatment. This work was done in single-room dwellings. The narrow and high vessels known as Prague-type pottery – suitable, by its shape, for cooking in an oven – perfectly fit the cooking culture of the Old Slavs. The described system appeared in the Balkans in the 7th and 8th centuries as a new system that was quite different from the previous system. There is still no better explanation for its appearance than that it was established by the people who named themselves Slavs.

English by *author*

ANDREJ PLETERSKI, *Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana; pleterski@zrc-sazu.si*